

Fred Hustings & Erik van Winden

Geen heideveld zonder Klapekster?

Een Klapekster op een markante uitzichtspost fleurt een dagje vogels kijken aardig op (tekening: B. Rijksen).

De Klapekster (*Lanius excubitor*) is als broedvogel vrijwel verdwenen uit Nederland. In 1992-97 werden jaarlijks nog slechts 1-9 broedparen gemeld aan SOVON Vogelonderzoek Nederland (SOVON). Hoewel niet alle broedparen ontdekt zullen worden, is het onwaarschijnlijk dat de huidige Nederlandse broedpopulatie meer dan 5-10 paren omvat (van Dijk et al., 1999). Toch is de kans om deze spectaculaire soort in Nederland te zien daarmee niet voorbij. Zweedse Klapeksters trekken immers naar Nederland om er te overwinteren, of benutten Nederland op weg naar het zuiden, dat voor hen ter hoogte van België ophoudt (Speek & Speek, 1984). Een Klapekster op een markante uitzichtspost fleurt een dagje vogels kijken aardig op. Veel vogelaars zijn geneigd om dergelijke waarnemingen te noteren, een gegeven waarvan gebruik wordt gemaakt in het Bijzondere Soorten Project Niet-broedvogels (BSP) van SOVON. Met dit in 1989 gestarte project worden namelijk losse meldingen verzameld van enkele tientallen bijzondere niet-broedvogelsoorten. Binnen het BSP is de Klapekster met 400-500 waarnemingen per jaar, waarvan overigens wel een deel vervolgwarnemingen, één van de talrijkst gemelde soorten. Dit biedt mogelijkheden tot het maken van een landelijk overzicht.

Wanneer zijn er Klapeksters?

De vroegste buitenlandse Klapeksters arriveren eind september in Nederland, de laatste verlaten het eind april. Overtrekkende vogels worden vooral gezien in de tweede helft van oktober en in maart (fig. 1). Het aantal pleisteraars neemt sterk toe vanaf half oktober, bereikt een top eind oktober/begin november, en zakt dan wat in. Deze afname wordt deels veroorzaakt doordat tijdelijke pleisteraars verder trekken. Inzakkende waarnemersactiviteiten spelen echter eveneens een rol; geschikte klapeksterhabitats als heidevelden en hoogveengebieden worden in oktober en begin november regelmatig door vogelaars bezocht, daarna wat minder. Het is dan ook geen toeval dat de kerstvakantie

gepaard gaat met een opleving in het aantal waarnemingen. Of de suggestie voor de ZO-Veluwe (Kwint & Sierdsema, 1997) dat Klapeksters in de midwinter deels verkassen van heidevelden naar aangrenzend open bos en daardoor minder opvallen dan in herfst en voorjaar, daadwerkelijk een factor van betekenis is, verdient nader onderzoek. Vanaf half februari en vooral in maart lijken de aantallen pleisteraars weer toe te nemen. De opleving wordt gedeeltelijk veroorzaakt door de passage van vogels die zuidelijker overwinteren. Mogelijk even belangrijk is dat vogelaars in deze periode heidevelden en andere potentieel geschikte gebieden weer wat vaker gaan bezoeken, bijvoorbeeld in het kader van broedvogelinventarisaties.

Verspreiding nu en toen

De huidige winterverspreiding valt grotendeels samen met de heide- en hoogveengebieden op de zandgronden. Bekende natuureservaten als Fochtelooërveen, Bargerveen (Drenthe), Engbertsdijkerven, Haaksbergerveen (Twente), Kampina, Oirschotse Heide, Strabrechtse Heide, Deurnse Peel (Noord-Brabant) en De Hamert (Limburg) zijn op de kaart herkenbaar aan de dikke stippen. Deze geven aan dat de soort hier (vrijwel) jaarlijks overwintert, vaak in meerdere exemplaren. Zo waren in de jaren negentig in de Engbertsdijkerven per winter 2-4 Klapeksters aanwezig (n=4 winters; van den Akker 1998), op de Strabrechtse Heide 2-9 (n=5; van Hapen 1993) en in de Groote Peel 3-4 (n=9; van Seggelen 1999). Het dichtst verspreid is de soort op de Veluwe, waar vrijwel alle grotere heidevelden 's winters hun Klapekster hebben. Op de ZO-Veluwe tussen Arnhem, Dieren en Hoenderloo worden meestal 10-20 overwinteraars geteld, soms wat meer (Kwint & Sierdsema 1997). Ook op vele kleinere heidevelden elders is een winterse ontmoeting niet ongebruikelijk. Een deel van de in heide- en hoogveengebieden overwinterende Klapeksters maakt overigens tijdens het voedsel zoeken gebruik van aangrenzende cultuurgronden.

In het lage deel van Nederland is de soort een stuk zeldzamer geworden. Hoe recent dit is, blijkt wanneer we de kaart

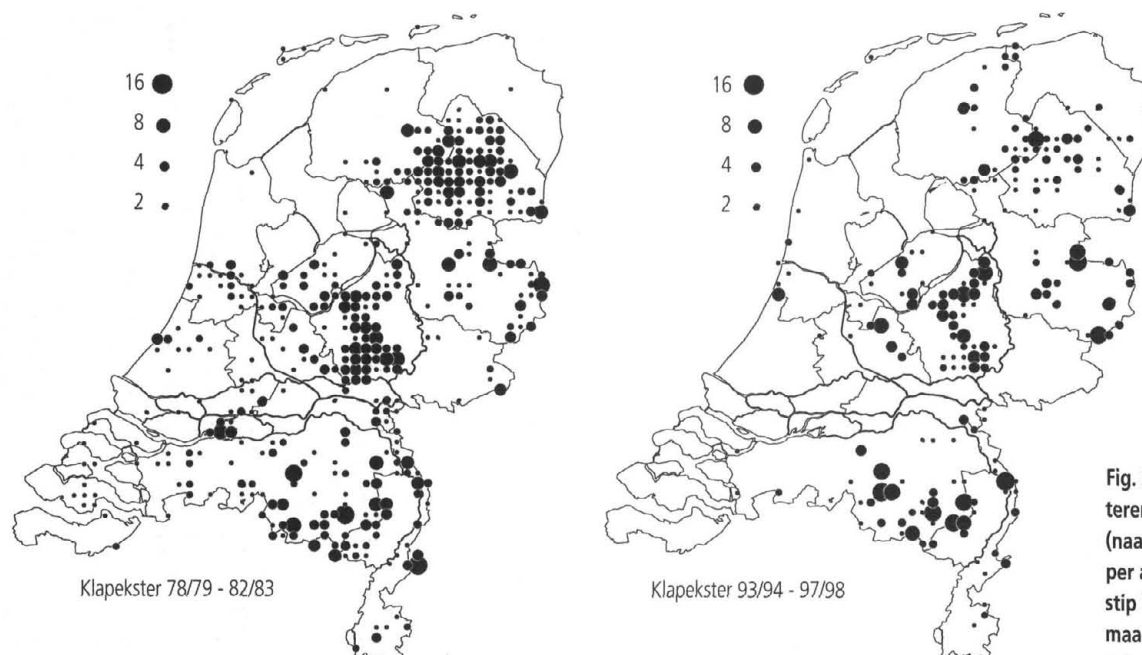
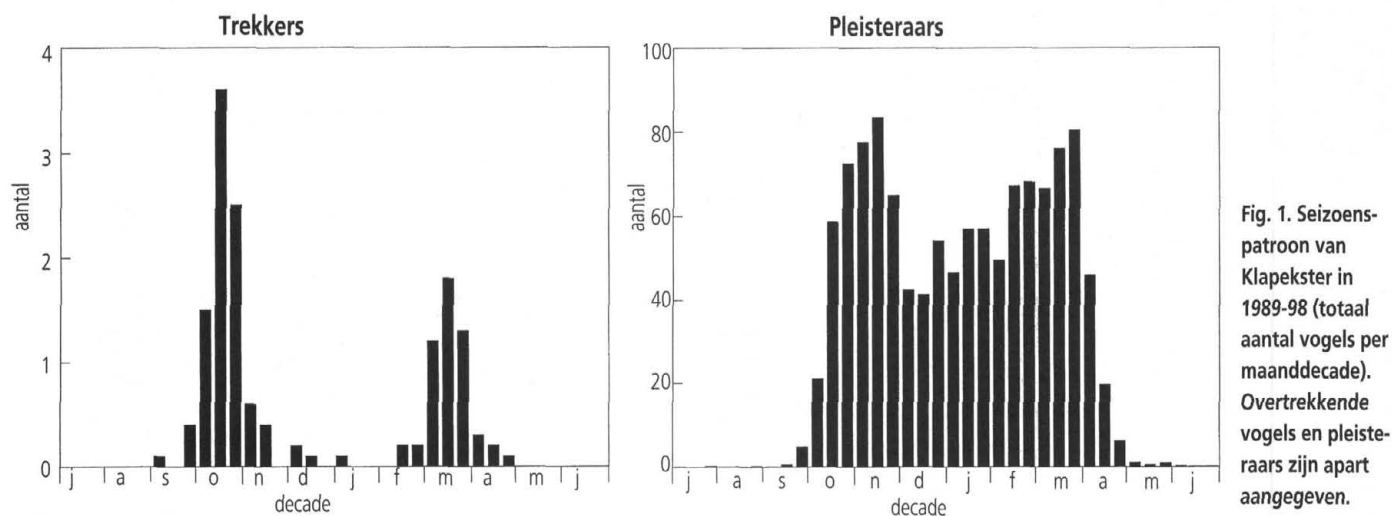

Fig. 2. Verspreiding van overwinterende Klapexsters in 1978-83 (naar SOVON, 1987) en 1993-98 per atlasblok. De dikte van de stip is een maat voor het aantal maanden (theoretisch maximum: 15) waarin de soort is gemeld in de periode december-februari. Het betreft losse waarnemingen, geen systematisch onderzoek.

met wintermeldingen uit 1993-98 leggen naast die van 1978-83, de jaren waarin Nederland gedurende 60 opeenvolgende maanden systematisch werd uitgekamd op alle vogelsoorten (SOVON, 1987). In delen van het rivierengebied, rond het Noordzeekanaal, in de Hollandse duinen, de Biesbosch en Zeeland werden destijds regelmatig Klapexsters gemeld; gebieden die nu (vrijwel) leeg zijn (fig. 2). Er staat slechts weinig terreinwinst tegenover, bijvoorbeeld recent in het Lauwersmeer. Vrijwel alle waarnemingen dateren hier vanaf de winter 1997/98! Of de onverwachte winterwaarnemingen in de duinen bij Haarlem en Zandvoort in 1999/2000 (Vogelwerkgroep Zuid-Kennemerland; niet verwerkt in de

kaart) de voorbode vormen van een hernieuwde overwinteringstraditie in de duinstreek, valt nog te bezien.

Ook op de hoge gronden is de verspreiding echter magerder dan enkele decennia eerder. Dit geldt dan vooral het agrarische cultuurland. Volledig in cultuurlandschap overwinterende Klapexsters zijn tegenwoordig zeldzaam. In door cultuurlandschap gedomineerde landschappen is de soort dan ook bijna verdwenen; let in dit verband op de leegtes in de Achterhoek en Zuid-Limburg. Op het niveau van atlasblokken (5x5 km) bedraagt de afname 30 % ten opzichte van begin jaren tachtig. Zelfs wanneer we rekening houden met een wat hogere waarneeminspanning destijds, is het verschil te groot om toeval te kunnen zijn.

De schatting van 250-400 overwinteraars in Nederland uit 1978-83 (SOVON, 1987) is niet meer actueel. Eind jaren negentig zal het veelal om 100-200 vogels gaan, zeer goede winters uitgezonderd. De afnemende tendens lijkt in de jaren negentig nog niet tot staan te zijn gekomen (fig. 3).

Trekstrategie en terreinbeheer

De afname van de Klapexster als wintergast begon vanaf medio jaren zeventig op te vallen in verschillende delen van het land (Bijlsma, 1986). Destijds luidde de

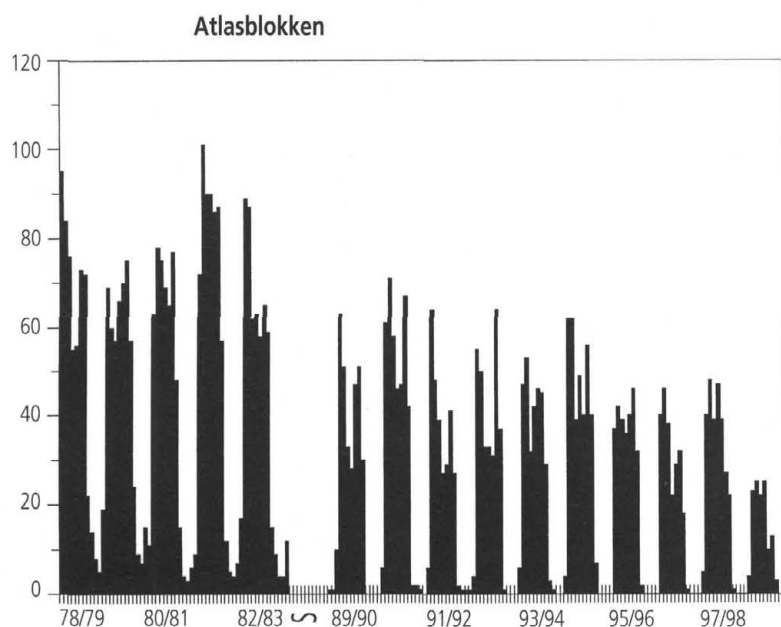

Fig. 3. Aantal atlasblokken met een melding in 1978-83 (SOVON, 1987) en 1989-98.

conclusie dat de afname vooral een gevolg zou zijn van verandering in trekgedrag: de Zweedse populatie zou dichter bij huis blijven overwinteren. Achteraf gezien ligt het wat genuanceerder. In de eerste helft van de jaren zeventig lag de Zweedse broedpopulatie op een hoog niveau doordat grote, in de jaren zestig en begin jaren zeventig ontstane, kaalslagen een gunstige broedgelegenheid vormden. In de jaren tachtig en negentig namen de Zweedse aantallen echter weer af door het uitgroeien en daardoor ongeschikt worden van de ontstane broedhabitats. Nieuwe broedterreinen bleven achterwege door veranderde bosbouwmethoden met minder grootschalige toepassing van kaalslagen. De aanvoer van Zweedse Klappeksters naar Nederland nam daardoor af. Dat dit vooral in de duinen en het agrarisch cultuurland leidde tot een scherpe daling van het aantal overwinteraars is te wijten aan verruiging resp. voortgaande intensivering van het grondgebruik, waardoor deze gebieden minder geschikt werden (Bijlsma et al., 2000).

In heide- en hoogveengebieden heeft de Klappester zich beter gehandhaafd. In veel van deze gebieden is het terreinbeheer gunstig geweest voor deze soort. Te denken valt bijv. aan het openkappen van verboste gebieden, leidend tot verbeterde jachtmogelijkheden door een beter uitzicht alsmede tot een toename van muizenpopulaties. De introductie van grote grazers bracht drie-

hoornmestkevers met zich mee, een in herfst en voorjaar, soms zelfs in de winter actieve prooi (van Manen, 1991, 1996). Voorbeelden van een toename van het aantal overwinterende Klappeksters na gunstige beheersmaatregelen zijn uit verschillende gebieden bekend. Zo bedroeg in de Groote Peel het jaarlijkse aantal overwinteraars 3-4 in 1985-99 (begrazing), tegen 0-3 in 1967-83 (geen begrazing) (van Seggelen, 1999).

Het zou de moeite waard zijn om de verspreiding van Klappeksters in relatie tot de terreinomstandigheden in meer detail te analyseren dan hier mogelijk is. Voorts zou het nuttig zijn om onderzoek naar de voedselkeus, dat nu versplinterd plaatsvindt, te bundelen. Recent onderzoek heeft voor de Grauwe klauwier (*Lanius collurio*) sterke aanwijzingen opgeleverd dat voedsel de belangrijkste reden is waarom deze soort in ogenschijnlijk geschikte habitats niet meer voorkomt (Esselink et al., 1998). Het zou nuttig zijn om te weten hoe dat bij de Klappester zit. Misschien dat kleine veranderingen in beheer voor overwinterende Klappeksters gunstig zouden kunnen uitpakken. Geen heideveld zonder Klappester!

Literatuur

- Akker, P. van den, 1998. Klappeksters in de Engbertsdijkvenen in de winters 93/94 t/m 96/97. *Ficedula* 27: 29-33.
- Bijlsma, R.G., 1986. Achteruitgang van de Klappester (*Lanius excubitor*) als wintergast. *Limosa* 59: 94-96.

Bijlsma, R.G., F. Hustings & C.J. Camphuysen, 2000. Algemene en schaarse vogels van Nederland (Avifauna van Nederland 2). GMB Uitgeverij/KNNV Uitgeverij, Haarlem/Utrecht.

Dijk, A.J. van, R. Kleefstra, D. Zoetebier & R. Meijer, 1999. Kolonievogels en zeldzame broedvogels in Nederland in 1997. SOVON-monitoringrapport 1999/09. Beek-Ubbergen.

Esselink, H., M. Nijssen, G.J. van Duinen, J. Jansen, M. Geertsma, J. Kuper & A. Bravenboer, 1998.

Verkennende studie naar gevolgen van vermeting, verzuring, verdroging en effectgerichte maatregelen op fauna, vegetatie en abiotiek in duinen op Ameland en Terschelling. De voorlopige teloorgang van de Grauwe Klauwier als graadmeter voor insectenrijkdom in de duinen? Rapport Stichting Bargerveen, Nijmegen.

Happen, P. van, 1993. Simultane klappekestertelling op de Strabrechtse Heide, jan. 1994. *Blauwe Klauwier* 19: 6.

Kwint N.D. & H. Sierdsema, 1997. Van Roze Pelikaan tot Kruisbek; Bewerking van het waarnemingenarchief Vogelwerkgroep Arnhem e.o. 1970-1995. Rapport Vogelwerkgroep Arnhem e.o. 97-1, Arnhem.

Manen, W. van, 1991. Het voedsel van de Klappester (*Lanius excubitor*) in Boswachterij Hooghalen. *Drentse Vogels* 4: 9-12.

Manen, W. van, 1996. Selectieve predatie op Driehoornmestkevers (*Typhaeus typhoeus*) door Klappester (*Lanius excubitor*) en Ransuil (*Asio otus*). *Drentse Vogels* 9: 45-47.

Seggelen, C. van, 1999. Vogels van de Groote Peel; Een eeuw avifauna in een veranderend hoogveenlandschap. Stichting Natuurpublicaties Limburg, Maastricht.

SOVON, 1987. Atlas van de Nederlandse vogels. SOVON, Arnhem.

Speek B.J. & G. Speek, 1984. Thieme's vogelrekatlas. Thieme, Zutphen.

F. Hustings & E. van Winden
SOVON Vogelonderzoek Nederland
Rijksstraatweg 178
6573 DG Beek-Ubbergen

Bovenstaand artikel verscheen eerder in 1999 in SOVON-Nieuws, 12 (4), en werd voor De Levende Natuur bewerkt door Fred Hustings en Harvey van Diek.